
Haász Sándor:

Családi rendszerszemlélet 21. századi kihívásai a szociális munkában¹

Abstract: The challenges of family system in the social work during the 21st century

System - based family care is central significance to practice - oriented social work. It focuses on the ever - changing client system, which is symptomatic and balancing. Changing equilibrium states help adaptation, in which all previously regulated circumstances become predictable. Families adjust their behavioral and value orientation. The process is typically specific and most often hidden. The 21st century challenges of social work include recognizing symptom formation while helpers are confronted with their own system. The lecture examines the collision and resistance points that appear at the intersection of live systems (client and assistance systems) and emphasizes the processes that ensure and consolidate self-reflective aids.

Keywords: system view, social work, resistance, nesting, vision

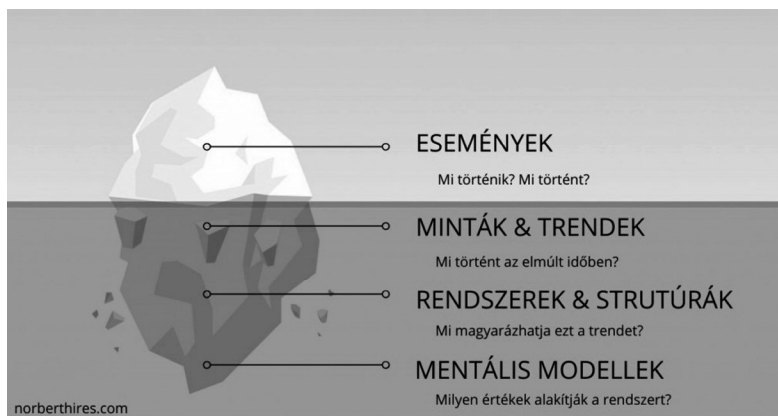
A családközpontú rendszerszemlélet professzionális kiindulópontjai a szociális munkában

A rendszerszemlélet különösen 1950-es évektől éreztette hatását a szociális munka családközpontú szemléleti formálódásában. A kiindulópontja pedig a családterápia, mint analitikus terápiás intervenció rendszerszemléletű iskolái voltak (Minuchin, S., Satir, V.)² A legfőbb

¹ Előadasként elhangzott a KEGA 006UJS-42021 projekt tudományos konferenciáján, 2022. október 10-én Komáromban (21. századi kihívások a misszióban, diakóniában, szociális gondoskodásban - tudományos konferencia; Výzvy v misii, diakonii a sociálnej starostlivosti v 21. storočí - vedecká konferencia, Komárom - Komárno, SJE RTK - UJS RTF) Az itt közölt tanulmány az előadás szerkesztett vázlata.

² Virginia Satir: (1916. június 26. - 1988. szeptember 10.) amerikai szerző és pszichoterapeuta. Úttörő munkát végzett a családi rekonstrukciós terápia területén, így a szakmája őt a „Családterápia anyja” tiszteletbeli címmel illette. Salvador Minuchin: (1921. október 13. - 2017. október 30.) argentin családterapeuta, a strukturális családterápiai irányzat egyik megalapítója.

teoretikus álláspont a család, mint rendszer „megbetegítő, tünetképző” erejében rejlik, amit a családtagok a maguk szabályozott viszonyrendszerében alkotnak. A tagok közti kiszámítható kapcsolódások a folyamatos kölcsönhatások rendszerében formálódnak. Az egyes alrendszerek (szülői, testvér, házastárs stb) közti funkcionális kötések még határozottabb célokkal is létrejöhetnek akár ún. diádokat, vagy triádokat alkotva. Ezek a szoros kapcsolódások (szövetségek, koalíciók) a funkcionális egyensúly megteremtésében vagy az új egyensúlyok kialakításában kiemelt feladatkörrel bírnak.



1. ábra: Jéghegy modell³

A rendszer tünetképző folyamatát jól tükrözi az ún. Jéghegy-modell, (Spencer-McClelland⁴) melyben a látható és markáns folyamatok alkotják a képzeletbeli jéghegy csúcsát, ami alatt a probléma-rendszer hatásmechanizmusai (minták, modellek, szabályok) tornyosulnak, melyek rejtve dolgoznak a tünetképző folyamatokon.

A tünetek ugyanakkor vészjóslóak is lehetnek, amiről a családi rendszer, vagy akár külső – a családdal szoros formális vagy infor-

³ forrás: <https://norberthires.com/jeghegy-modell/>

⁴ Spencer – McClelland (1990) szerzőpáros által készített sematikus kompetencia-modell.

mális kapcsolatban álló – rendszerek is a maguk jelzőrendszerén keresztül értesülhetnek, és delegálják legtöbbször a rendszer „leggyengébb” tagját (az lehet gyermek, idős, sérült). Ha a delegálás segítői rendszerekre talál, akkor tud érdemben a rendszerszemléletű szociális munka is elkezdődni. Igen nagy a látencia veszélye, amiben tünetek megszokottá válnak, vagy nem érdekeltek a felek a jelzésben.

Családdinamika és egyensúlyteremtés dilemmái

A rendszer egymással kölcsönös kapcsolatban lévő részeknek egésszé váló bármilyen rendeződése vagy kombinációja. A család is speciális rendszer, amelynek megvan a maga fejlődéstörténete, határai, hierarchia viszonyai, és belső szabályok jellemzik.

1. Környezetéből határok választják le a családot (fontos benne a határok minősége: nyitott, zárt, rugalmasan adaptív) – külső határ.
2. Minden rendszer része egy tágabb rendszernek. (kiterjedt család, tágabb külső környezet stb.)
3. Alrendszerekből áll – belső határok (szülők, gyerek, női, férfi stb. alrendszerek).
4. Nonszummativitás elve: a rendszer egésze több mint a részek összessége.
5. Lineáris okság helyett cirkuláris okság: egy tényező egyszerre ok és okozat is lehet (tyúk–tojás probléma). A lineáris okságtól alapvetően eltérő oksági viszonyra az előre- és visszacsatolások körkörösége jellemző. Ehhez társul a koevolúció fogalma: két tényező együttes fejlődéséből érthetjük meg legjobban a kapcsolatokat. Nem a miért a fontos, hanem a hogyan.
6. Kommunikáció: a kommunikációelmélet alapszabálya, hogy nem lehet nem kommunikálni: minden viselkedésmód egyben viszonzyszabályozó is.
7. Redudancia elve: a család, mint rendszer szabályszerűségek szerint (visszatérő szabályok) nem sokféleségben, hanem ismétlődő viselkedési mintákkal működik.

8. Ekvifinalitás elve: ugyanazon végeredményhez különböző utakon is el lehet jutni. Ennek a fordítottja is igaz: azonos folyamatok különböző kimenetelűek lehetnek.
9. Homeosztázis: az állandóságra, kiszámíthatóságra való törekvés a célja. A normáktól való eltérésekre, bármilyen irányúak is legyenek, visszahúzó erők vonatkoznak (ez a negatív visszacsatolás). A homeosztázis kóros állapotokra is érvényes, melyek éppen a tünet révén teremtenek egyfajta egyensúlyt.
10. Morfogenezis: az élő rendszerek dinamikus egyensúlyra törekcsenek, a rendszer szerkezeti változásait jelenti az adaptáció érdekében. A változások miatt krízisek léphetnek fel. A rendszer lehet nyitott vagy zárt, az utóbbi nem fejlődik, nem teremt külső kapcsolatokat, nincs adaptáció, s ez a túlélést gátolja.

A család, mint rendszer megfelelően és hibásan egyaránt működhet. Hibás működésekor a belső diszharmónia a családtagoknak megme-revedett és célszerűtlen, „kóros” viselkedési mintákat közvetít, így annak fejlődését megakadályozza, vagy helyrehozhatatlan mentális változásokat eredményez. A hibásan működő családstruktúra meg-lehetősen zárt, és védelmezi kényes, törékeny belső egyensúlyát. En-nek megbomlása ellen mintegy kitermeli az ún. problémás családta-got, amellyel álcázni próbálja, vagy éppenséggel kiegyenlítheti a többi családtag gyengeségeit és személyiséghibáit. Ez az ún. problémás csa-ládtag legtöbbször a gyermek. A családok sokszor a tökéletesség lát-szatát keltve képesen kóros egyensúlyi állapotok fenntartására, ami megnehezíti a velük foglalkozó, értük dolgozó társszakmák munká-ját.

Azért is tartom fontosnak ezen összefüggés megvilágítását, mert a diszfunkcionális családok sajátosságának tekinthető a kirekesztő, önvédő mechanizmus. Gyakorló szakemberek számtalanszor tapasztalják a klientúrában megjelenő „problémás gyerek” helyzetét, de ugyanide sorolható az alkoholista apa jelenléte a családban, aki ellen elindul a bűnbakképzés csoportdinamikája. Ő egy személyben a „szükséges rossz” megtestesítője, akire minden problémát rá lehet húzni.

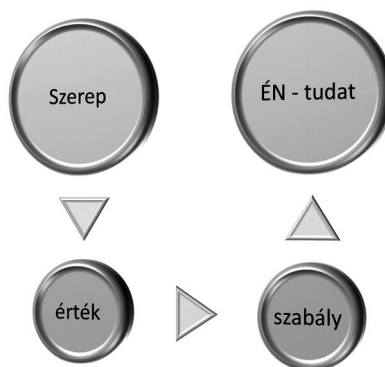
Homeosztázis / belső egyensúly, mint önszabályozó mechanizmus	
FUNKCIONÁLIS CSALÁD	DISZFUNKCIONÁLIS CSALÁD
jólét és jólét	stressz, rossz érzés
stabil, kiszámítható kommunikációs bázis	instabil kommunikációs bázis
nyitott kapcsolatfelvétel, kooperációkészség	koalíciók, szövetségek
FLOW	frusztráció = alacsony tolerancia
asszertivitás	vádaskodás
lojalitás	ellenségeskedés
nyitott, diffúz határok	zárt, merev határok
CÉL: JÓL ÉLNI!!!	CÉL: TÚLÉLNI!!!

2. ábra: Dinamikus családi egyensúlymodell (saját szerkesztés)

A családok az egyensúlyteremtés művészei, hiszen a kiegyensúlyozottság teremti meg az együttélés érzelmi alapjait. Ez az egyensúly azonban rögzülhet a korábban érintett diszfunkciók mentén is és beállít egy túlélési potenciált ezeknek a családoknak a működésében. A bántalmazó családok, ahol az agresszor viselkedése rögzült tapasztalati minták mentén kiszámítható, olyan stratégiai elemeket mozgósítanak, amelyek valóban a verés, a félelemben tartás érzésétől menekülést, avagy a „túlélést” célozzák meg. Szenvedélybetegséggel (többnyire alkohol) párosult agresszió a bántalmazó családok egyik sajátos ismertetőjegye, mely többnyire életszerű stratégiai elemeket mozgósít. Példaként hozható fel az, amikor az alkoholista szülő otthonába érkezik, majd a család tagjai nekilátnak a kiegyensúlyozó stratégiaváltásoknak. A jól bevált módszerekkel indítanak pl. étel gyors felmelegítése és tálalása (hisz közismert, hogy az alkohol nagy mennyiségben farkaséhséget okoz), de a gyermekeknél is kifejlődnek az „ártalmatlanítás” reprezentációi – pl. sírás, témaváltások, figyelemfelkeltés valamilyen rossz, vagy büntetés gyanús viselkedéssel. A cél valóban a túlélés és a pillanatnyi egyensúly megteremtése, komoly belső küzdelmek és vívódások árán. A problémás gyermek viselkedésének értelmezéséhez a rendszerelmélet adja a legszükségesebb ala-

pokat, hogy megértsük a viselkedése okát és okra ható nevelési szemlélettel közelítsünk a problémához.

A gyermek adaptív reakciói egy korábbi tapasztalati és tanulási folyamat eredményei, melyben a stratégiák és viselkedések sajátos (egyéni szabott) narratív konglomerátuma fogalmazódik meg. „Így szoktam, ez biztosította számomra a saját egyensúlyom, védekezési és problémamegoldó stratégiáim kialakítását...” – ha a rendszertagok gondolatai kihangosíthatóak lennének. Ún. „törődési láncolatok” kialakításának is szemtanúja lehet a segítő/nevelő, amiben a kötődési igény nem a megszokott mederben alakul, hanem a vérségi rendszerben megerősített módon. „Ha rossz vagyok, figyelj rám... Ha hangos vagyok és kiabálok még több figyelmet kérek”. „Érezni akarom, hogy törődsz velem...”. A valós kötődési igény bármikor lehet egy a nevelői rendszerektől idegen viselkedésláncolat.



3. ábra: Mintaöröklítés és szabályalkotás (saját szerkesztés)

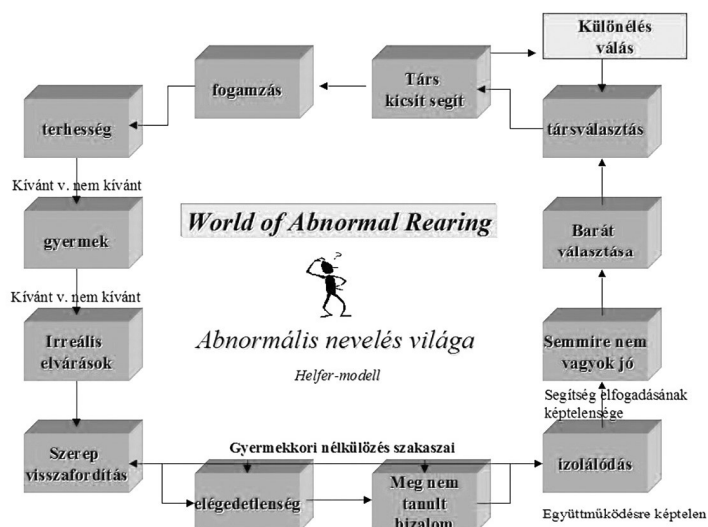
A viselkedésben rögzült szerepek értékformáló erővel bírnak, így a saját rendszeren belül a normalizálás folyamatát erősítik. Az értékek szabályokat allokálnak, amelyek az interiorizációs folyamat részeként a személyiségbe beépülő, ún. identikus tartalommal válnak. Az ismert mintaátöröklítés is az elérhető modellek viselkedésének normatív áttemelésével zajlik, annak minősége alapjaiban nem kérdő-

jelezhető meg. A szabályok és a hozzá rendelt viselkedések normatív jelentőséggel bírnak, egyben a biztonságos életfeltételek kereteit nyújtják. Az ehhez való alkalmazkodás egy sor racionálisnak tűnő helyzet paradoxonját jelenti. „Nem érti miért üt, mikor őt is ütték...”. A bántalmazói diszfunkciókban gyakran tapasztaljuk a bántalmazásra jellemző viselkedésformák interiorizációs ciklusát. Ugyanazok az ineffektív megoldások jelennek meg a gyermekkorban átélt traumák és a fiatal felnőttkor hasonló problémakezelései között. A kimenet így terápiás intervenciók nélkül két irányban is megnyilvánulhat. Az alapvetően introvertált személyiségjegyek esetében gyakoribb a bántalmazotti minőség, míg az extroverziók esetén a heteroagresszivitás megnyilvánulása jellemzőbb, azaz a bántalmazói szerepazonosulás. A bántalmazói rendszerek sajátja még, hogy bármennyire is tudatosul a traumák újbóli elkerülésének racionális szüksége, a rendszerszintű és adaptív kapcsolódások, érzelmi deficit (ún. társfüggés) jóval erősebb mintázatokkal bírnak, amelyek a helyzetből való menekülést sokszor megghiúsítják. Így az áldozatok gyakran benne ragadnak a saját rendszerükben és időnként ellenállást is mutatnak a segítői beavatkozásoknál.

A rendszerszintű folyamatmodellek közül az egyik legjellemzőbb Helfer⁵ (elhibázott gyermekkor) modellje, amiben a gyermekkori nélkülözés – szeretetmegvonás vagy bizalmi kötődés hiánya elindítja azt a sorsszerű életutat, ami a szeretet és biztonságos kötődési igény megvalósítására van berendezkedve. A kezdeti izolációk következtében azonban olyan szintű önsérülés és önbizalomvesztés alakul ki a személyiségfejlődés során, ami ezt az erős és biztonságot nyújtó kapcsolódási törekvést alapjaiban megnehezíti. Bizonytalan partnerkapcsolatok eredményeként megjelenő - legtöbbször nem várt - terhesség is azt a kapcsolódási vágyat hivatott szolgálni, ami egy gyermeknevelési helyzetben irreálisnak tűnik. A szeretet és biztonságos kötődés zálogosa a születendő gyermek lesz. Az ún. parentifikációs ciklusban a szülő felnőtt szerepekbe kényszeríti gyermekét irreális igényeivel, elvárásaival. Olyan közléssorompókkal, mint „tedd meg miattam...”,

⁵ Helfer, R. and Kempe, C. (Eds.) The battered child. 1968.

vagy hogy jobban figyelj rám, szeress!” Ezek az üzenetek a bántalmazás generatív ciklusának elindítói lesznek és a bizalmi kötődés helyett a meg nem tanult bizalmat felerősítve, a korábbihoz hasonló életkilátásokat helyeznek előtérbe.



4. ábra: Helfer-modell (saját szerkesztés)

Segítő- kontra kliensrendszer az önreflexió szemszögéből

A kliensrendszer (családi rendszerek) fent leírt adaptációs és szabályalkotó működésének ismeretében a szociális munka nehezen tud azonnali válaszokkal és új, a problémamegoldásban adekvát rendszerstruktúrák kialakításával reagálni. Az élő rendszerek sajátosságából fakad, hogy pont kiszámíthatósága, „megszokottsága” okán egyben rugalmatlan is. Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartani, hogy a segítség is rendszerben zajlik. A szociális munka a maga eszköztárával a saját segítői rendszerének szabályozott és értékazonos világában tud igazán hatékony perspektívákat nyújtani. A változás feltételekhez kötött, ami új egyensúlyban, sokkal inkább egy a társa-

dalmi elvárásokhoz kötött érték-és normarendszerben elképzelhető. Az azonnali „illesztési kényszer” fakadhat jogszabályi normákból is, különösen a veszélyeztető élethelyzetek kapcsán. Mindez nyilvánvalóan az alkalmazkodás nehézségeit predesztinálja, kezdeti tehetetlenségérzés és időnként felerősödő ellenállások válnak jellemzővé. Mind sajátos tényezőivé válnak a segítő- kontra kliensrendszer kapcsolódási és illesztési folyamatainak, aminek metszéspontjában a segítő személyisége áll, mint fontos és kimunkált munkaanyag.

Kérdés valójában az, hogy a professzionális segítő személyiség hogyan építhető és fejleszthető, milyen alapokkal bír. Ahhoz, hogy a rendszerszintű kapcsolatok stabilan fenntarthatóvá, egyben biztonságossá váljanak, a személyiség elfogadó, támogató, empatikus jelenléte szükséges. Ez türelemmel társul, ami a fokozódó dokumentációs terhek mellett egy újabb segítőre nehezedő súlyként aposztrofálható. Létfenntartó szükségletként jelentkezik az önreflexió, amit minél előbb fel kell ismerjen a szociális munka. A mindennapok eszközévé kell váljon, ahogy a segítői módszertanok és beavatkozási technikák sokasága. A segítő saját énképéhez illesztett önfejlesztésére, reális önismerete kialakítására, nem csupán a rá nehezedő terhek felismerése miatt van szükség, hanem a már említett rendszerszintű folyamatok adaptív érzelmi elfogadása, a túlzott bevonódások vagy elhatárolódások időben történő felismerése miatt is lényeges. Ez éppúgy munkaanyagává válik a szociális munkának, mint a szakszerű esetvezetés.

Közelebbről megvizsgálva, az önreflexió nem csupán szociális vagy pszichés karakterű identitásképző elem. Azt, hogy a segítség az egyéni életutak sajátos produktuma, amely tud igazságtalanságokat és aránytalanságokat is szülni, csak az képes felismerni, aki a tudatos önreflexiót választja mindennapos társául. Képes belső diskurzusra, önértékelő és önelemző attitűdre. Az „illesztési folyamatok” aszimmetriája a segítői kapcsolatok természetéből fakad. A kongruens működés feltétele ezeknek az aszimmetriáknak a releváns vizsgálata. Mint ahogy annak a tisztán látása is, hogy mi vagyunk a segítségért, avagy a segítség van értünk. A bennünk élő segítő széles perspektívákat nyit meg, amit higgadt és megengedő szemlélettel kell tanulmányoznunk. Ezt jelenti az önreflektív tudatosság. A féltve őrzött érzel-

mi aszimmetriáknak (lásd. bevonódásoknak, negatív élményeknek) is lehet valóságépítő és rekonstruáló hatása, ha azokat legalizáljuk és felismerhetővé tesszük mindkét fél számára (segítő, kliens). A kompetens segítői jelenlét uralja azt a magabiztosságot, amivel ebben a relációban, a segítés relációjában létezünk.

Sokszor megtapasztaljuk azt, ahogy a hozzánk kapcsolódó szakmai világ látszateóriái örökéletű, néhol baljós szekvenciákat görgetnek a segítői identitásunk fejlődésének, szabadságának útjába. Példaként azt, hogy a „képesse tevés” és az „empowerment” (megerősítés) csupán a kliens autonómiájának védelme. Az autonómia, ahogy az önrendelkezés is relatív. Nem lehet klasszisokkal, elméletekkel, ahogy problémákkal és diagnózisokkal sem önhatalmúlag rendelkezni. Helen Harris Perlman⁶ a nagyívű problémamegoldó modell megalkotójának is a legfőbb kritikusi a mai értelemben vett konstruktivisták (Patrick O’Byrne, Nigel Parton⁷), akik egyértelműen a problémakezelés bürokratizáló jellegét a hasznos és releváns szociális munka elméletek kidolgozására való képtelenség következményének látják. Praxis-elméleteket hangsúlyozva a szociális munka változó természetét emelik ki, amiben minden körülmény, tudás és tapasztalat relatív. Két ember találkozásán és „kémiaián” múlik a segítés, amely alapvetően érzelmeket és élményeket adaptál. Az élményközpontú szemlélet erősen meghatározta szakmai formálódásunkat. A segítés eseményvezérelt folyamata a kapcsolati történéseket, mint meghatározó életeseményeket jeleníti meg, melyben minden egyes aktusnak (kommunikációnak, reflexív felismerésnek) élménytartalma lehet. A segítő kapcsolatban résztvevőkön múlik a tartalom kitöltése spontán aktusok által, mint a személyes vagy kapcsolati tényezők, elégedettség, vagy mintanyújtás. Az élményközpontú kapcsolat mélyebb összefüggéseinek értelmezése a gyakorlatban, az időkorlátoktól vagy egyéb zavaró tényezőktől mentes dialógusok megvalósulásának a

⁶ Helen Harris Perlman: A szociális esetmunka problémamegoldó modelljének kidolgozója. Azonos műve.: Social Casework A Problem - solving Process. Chicago: University of Chicago Press, 1957.

⁷ Nigel Parton – Patrick O’Byrne: Mi a konstruktív szociális munka. Esély 2006., 53-54.o

feltétele. A szakmai dialógusok két színtere az ún. „explorációs” vagy explicit „kérdézz-felelek” – típusú dialógusok, valamint a „reflexív” vagy implicit „kérdézz-felelek” – típusú dialógusok. Ez utóbbi két fajtája a viselkedési- (vagy társreflexió) és az önreflexió.⁸

Az élmények rendszerezésének eszköze az önreflektív tudás, amit minden érintett szereplőnek gyakorolni kell ahhoz, hogy hiteles és ezáltal bizalmi tudjon maradni. Gyakran felmerül problémaként, hogy a gyermekkel professzionálisan foglalkozó szakemberek hogyan értelmezik ezeket a tapasztalati élményeket. Mennyi időt szánnak az egyes interakciók érzelmi megértésére, gyakorolni képesek-e a perspektívaváltás szemléletformáló erejét. Mégis talán a legegyszerűbb megközelítése a kérdésnek, hogy tudnak-e kapcsolódni a klienshez és környezetéhez.

Remény és jövőfókusz

A kihívások a szociális munka erőterében dolgoznak. Egyszerre kell látnunk a segítő személyiségére nehezedő súlyponti kérdéseket, melyek éppúgy a mindennapok része, mint a szakmai és intervenciók eszköztár változó társadalmi környezethez igazodó allokálása. Az ok-okozati vagy cirkuláris folyamatok minden élő rendszer sajátja, azok felismerése vezérli a beavatkozások szintjét és szakmai minőségét. Ez éppúgy értelmezendő a segítői rendszerek felülvizsgálatára, a rá nehezedő terhek, új típusú kihívások kezelésére is. Ezen az oldalon azonban szűkre szabott intervenciók lehetőségekkkel találkozunk. Erősödő fluktuáció, a szakmai hatékonyság mérésének dokumentált indikátorainak hangsúlya, valamint állandósult időhiány a jellemző folyamatkísérő jelenségek. Mégis csupán a lehetőségek, az időkeretek újragondolása, az önreflexiók csatornák tudatos megnyitása már komoly „megmentő missziónak” minősül, amikor kiégésről, sokszor a reményvesztettség érzéséről számol be a szociális szakma. A valódi kihívás tehát ebben keresendő. Egyben a remény is, hogy a rendszerek keresztmetszetében a segítő szakma megtalálja a saját magát élet-

⁸ Haász Sándor: Élménykeresés a szociális professzióban. Képzés és Gyakorlat, 2010., 80-81.o

ben tartó lehetőségeit. A professzionális segítő felvállalt tudatos önreflexiója segíti majd a rendszerekhez illeszkedését, úgy a kliensrendszerek, mint a segítőrendszerek vonatkozásában. A reziliens működés válik a flexibilitás mellett meghatározóvá, amiben erősödhet a kihívásoknak megfelelni vágyó szociális munka is. Nélkülözhetetlen, hogy a társadalmi tünetképző rendszerek tanulmányozása mellett a saját szakmai rendszertüneteinket is felismerjük és arra alkalmas szakemberekkel gazdagodjunk.

Felhasznált irodalom

- Haász Sándor: Élménykeresés a szociális professzióban. In: Képzés és Gyakorlat, 8. évf. 2. sz. 75-83.o
- Helen Harris Perlman: Social Casework A Problem - solving Process. Chicago: University of Chicago Press, 1957.
- Helfer, R. and Kempe, C. (Eds.) The battered child. Chicago: University of Chicago Press, 1968.
- Nigel Parton – Patrick O’Byrne: Mi a konstruktív szociális munka. In: Esély 2006/1.sz. 47-66.o